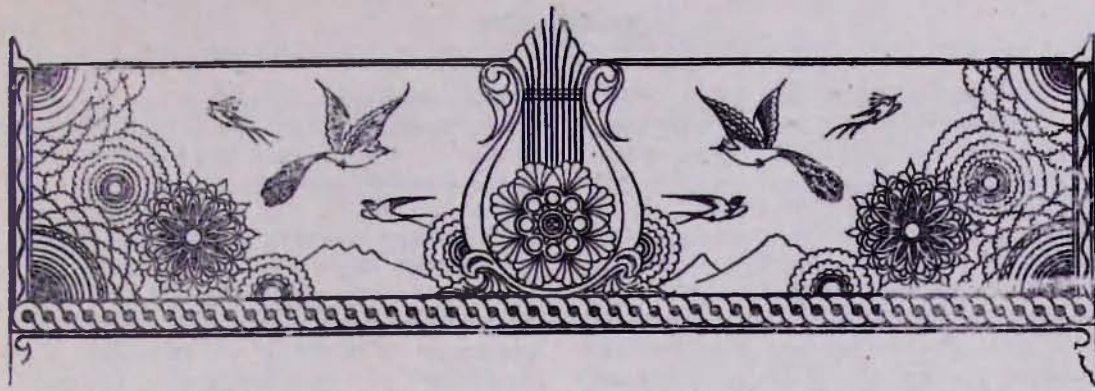

Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

Կ Ո Մ Ի Տ Ա Ս Ի Ն Հ Ե Տ *

XII.— Կոմիտաս և իր սաները

Կոմիտաս չսպասեց երաժշտանոցին՝ ձեռնասուններ հասցնելու համար: Ան պետք ուներ անմիջական ուժերու, որպեսզի լծե իր առաքելության: Ու անոնք պետք է երկար մարդվեին նախ, կարենալ աջակցելու համար իրեն:

Ձեռնասուններ Կովկաս ալ փորձեր էր ունենալ Կոմիտաս, ու իր շունչին տակ քանի մը ընտիր երաժիշտներ կրցան հասուննալ: Բայց հոն չկրցավ, ավելի ճիշտ ատեն ու հնարավորություն չունեցավ ձեռնասուններ պատրաստելու գործին նվիրվիլ:

Հիմա, Պոլսո մեջ, ան տարրեր ուներ ձեռքին տակ, որոնցմե պիտի կարենար մարդել իր գործը շարունակողներ:

Իր սաները վեց էին ի սկզբան, և հետևյալներն էին. Արտաշես Ապաճյան, Միհրան Թումաճան, Բարսեղ Կանաչյան, Վարդան Սարգիսյան, Հայկ Սեմերճյան, Վաղարշակ Սրվանձադյան:

Կոմիտաս լրջորեն կպարապեր իր սույն վեց սաներով: Երաժշտանոցը գեռ չկար, բայց տեսակ մը երաժշտանոց դարձած էր իր բնակարանը, ու անոր առաջին բերքը իր վեց սաները պիտի ըլլային:

Սխալ պիտի ըլլար իր վեց սաներով փակել թիվը իր շուրջ բոլորված երիտասարդներ-

բուն: «Գուսան» երգչախումբն դեռ շատերը կային, որ անպակաս էին իր բնակարանն, շնչելով այն մթնոլորտին մեջ, զոր Կոմիտաս ստեղծեր էր իր շուրջը: Եվ եթե անոնք երաժշտական ասպարեզին չհարեցան հետո, բայց հայ երաժշտության բարեկամներ մնացին ցմիշտ և Կոմիտասի շունչը վառ պահեցին ըլլա Պոլսո, ըլլա հայ Սփյուռքի մեջ: Ոմանք ալ, երաժշտության նվիրվեցան հետագային, ու անոնցմե ունեցանք արժեքավոր երաժշտագետներ ու երգչախմբի վարիչներ:

Կոմիտասի սաներուն մեջ ստիպված ենք հիշել Գրիգոր Կարապետյանն ալ, հետագային հոգևորական և եպիսկոպոս, ծանոթ առավելապես իր «Գուսան» մակդիրով: Հակառակ վերապահումներուն, զորս կդրդե մեղ ունենալ իր անձն ու կյանքը, պետք է ըսենք, որ ան երկար ատեն Կոմիտասի ավանդությունները վառ պահեց Վոսփորի ափերուն վրա:

Գրիգոր Գուսան վարդապետ իրավամբ կպարծի, թե ինքն էր, որ նախաձեռնեց Կոմիտասի պատարագը երգել տալու Գուրուչեշմեի և Օրթաքյոյի հայ եկեղեցիներուն մեջ, նպատակ ունենալով «Մեծ վարպետն իր գործով ծանոթացնել ամեն անոնց, որոնք բախտը չունեցան զինքը տեսնելու, իր տիրական ձայնը լսելու և վայելելու իր երգը, մանավանդ երգելու ձևը»⁹⁰:

Կոմիտաս ուղղակի հաջորդ շթողուց սակայն մեղի՝ իր ձեռնասուններեն: Կյանքի

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1965 թվականի № № Ա-ից, Ե-Ձ-է-ից, Ը-Թ-ից, Ժ-ից և 1966 թվականի № № Ա-ից, Բ-ից, Գ-ից, Դ-ից և Ե-ից:

⁹⁰ «Ամենուն տարեցույցը», 1926, էջ 446:

պայմանները, որոնք ստեղծվեցան հայուն, թույլ չտվին, որ անոնք շարունակեն վարպետին կես ձգած գործը: Իր վեց սաներին Ապաճյան իր աչքերը պիտի փակեր շատ կանուխ, համաշխարհային առաջին պատերազմի օրերուն: Սեմերճյան պիտի չմնար երաժշտական ասպարեզի մեջ, իր հոգին կապած պահելով հանդերձ իր եղբորաբախտ վարպետին: Բայց մյուս շորսը, բոլորն ալ, ամեն մեկը իր շափով, հայ երգի ճշմարիտ առաքյալներ եղան հայ Սփյուռքի մեջ, և պատիվ բերին վարպետին:

Անոնց մասին պիտի խոսինք, երբ անդրադառնանք Կոմիտասի թողած ժառանգին: Ըսենք միայն այսքանը, որ հայ Սփյուռքը շատ բան կպարտի անոնց, եթե չմոռցավ հայ երգը:

XIII.— Հայ կոունկը բեմն բեմ

Պոլիս պահ մը հանգիստ շթողուց սակայն հեք վարդապետը: Այնքան մեծ էր եղբոր իր տարածած համբը, որ մարդիկ ա'լ չէին գահանար ատեն-ատեն անոր տված համերգներով, ու կուգեին ավելի հաճախ լսել զայն, ու ավելի հաճախ գինովնալ իր երգերու արեցություն տակ: «Կոունկ»-ն ու «Անտունի»-ն հոգեկան պահանջ մը դարձած էին ա'լ ամենուն համար, ու զարմանալի այս քաղաքը, որ Պոլիսն էր և որ մինչև այն ատեն խորթ երգերով էր սնած, ա'լ հիմա սկսեք էր սիրել հայ գեղջուկ երգը, իր հոգին այնքան երկար փակելի հետո անոր:

Կոմիտասի առաջին ելույթը Եվրոպային դառնալին հետո իր մասնակցությունը եղավ Աշխատանքի տան ի նպաստ կազմակերպված երեկույթին, Յունիոն ֆրանսեզի սրահին մեջ, 1911 ղեկտեմբեր 24-ին (1912 հունվար 6), ու անկե հետո զայն վազցուցին հանդես հանդես, ծարավի անոր երգերուն քաղցրություն: Եվ ան սիրով վազեց բոլորին, ու իր զարհուրելի զբաղումներուն մեջ իսկ ատեն գտավ ամոքելու մարդոց ուժացած հոգին, խաբրիկ բերելու անոնց՝ հայրենի մոռցված հողեն, ու թարմացնելու տարրերուն հետ կոնծած կարոտը մարդոց ներսիդին:

Իր հաջորդ ելույթը էսայան սանուց միության 1912-ի տարեկան երեկույթինն էր, որ տեղի ունեցավ հունվար 21/3 փետրվարին, Յունիոն ֆրանսեզի սրահին մեջ, և որ իսկապես գեղարվեստական գեղեցիկ երեկո մը եղավ, որուն իրենց մասնակցությունը բերին Կոմիտաս վարդապետ (մենեք), Զեքի բեյ (շութակ), Լանգե (դաշնակ), Էլիսեբե (թավշութակ) և Վահրամ Փափազյան (արտասանություն):

Կոմիտաս հետագային ալ անբաժան պիտի ըլլար էսայան սանուց միության կազմա-

կերպած բոլոր հանդեսներին: Էսայան վարժարանը սիրելի բույն մըն էր իրեն համար, ու սիրով կմասնակցեք այդ հանդեսներուն, որոնք կտրվեին դպրոցին աղքատ տղոցը օգտին:

Կոմիտասը լսեցինք հետո Պիեռ Կիյաոի հիշատակին նվիրված սգահանգեսին՝ Յունիոն ֆրանսեզի սրահին մեջ, 1912 փետրվար 15-ին: Հայ ժողովուրդի մեծ բարեկամին ընծայված մեծարանքի այդ ցույցին առթիվ հավաքված մեծ բազմությունը հոտնկայս և հուզմունքով լսեց ներսես Շնորհալիի «Ննջեցելոց տաղ»-ը, զոր երգեց Կոմիտաս վարդապետը սարսուռ մը պատցնելով բովանդակ սրահին մեջ:

«Խաւար մեղաց հալածեցաւ,
Լոյս գիտութեան քն ծագեցաւ,
Խայթումս՝ օձին բռնեցաւ,
Հիւանդութիւնք քն ողջացաւ»:

Կոմիտասը այլևս խաղաղ շթողուցին: Զայն կանչեցին բոլոր մեծ հանդիսությանց, ու բոլորին ալ սիրով վազեց: Բարեգործական նպատակներու համար կազմակերպված հանդեսներին անպակաս եղավ միշտ ան: 1913 սեպտեմբեր 28-ին (11 հոկտեմբեր) զայն կգտնենք, օրինակ, Սկյուդար, Բողոքականներու ժողովարանին մեջ գեղարվեստական հավաքույթի մը, որ կտրվեք Սեմերճյան ճեմարանի օգտին:

Պոլիսը խանդավառող պահեր էին, ինչպես պիտի տեսնենք, այն ելույթները ևս, զորս Կոմիտաս ունեցավ 1913 հոկտեմբերին, հայ տառերու գլուտի մեծ հորեյանին առթիվ Պոլսո մեջ տեղի ունեցած հանդիսությանց ընթացքին, և որոնք այդ հանդիսությանց գլխավոր հմայքն եղան, անգամ մը ևս քաղցրացնելով տոնական օրերը:

Հանդեսներու և տոներու իր բերած մասնակցությանց կարգին թող թույլ տրվի մեղ հիշել նաև այն հուզիչ վայրկյանները, զորս մեզ տվին ապրիլ, Արմենակ Շահմուրադյան և ինք, Սիմոն Զավարյանի հուղարկավորության օրը, 1913 հոկտեմբեր 21-ին, Բերայի Ս. Երոտրդություն եկեղեցվո մեջ, փղձկեցնելով ամբողջ տաճարը:

Վարպետը առիթը ունեցանք նաև ողջունելու Արմենակ Շահմուրադյանի համերգին, 1913 նոյեմբեր 3/16-ին, Պրտի-շանի ձմեռային թատրոնին մեջ, որուն բազմաթիվ օտարներ ալ ներկա էին, ինչպես իշխան Մեչիգ էֆենդին, սպանիական դեսպանը, և շատ ուրիշներ եվրոպական գաղութներ, և որ յաղթանակի օր մը եղավ որքան հայ արվեստագետին, նույնքան հայ երգին համար: «Պոլիսը շատ քիչ անգամ ականատես էր եղած նման ոգևորության մը, զոր հայ հասարա-

կուլթյունը ցույց տվավ առջի օր, ծավաճարելու փութալով իր մեկ աաղանդավոր դավակը,— կզբհինք համերգեն հետո:— Հասարակության ցույց տված այս խանգավառ ընդունելությունը ուշագրավ հրեույթ մըն է, որովհետև որքան ալ ներշնչված ըլլա ան հայ երգիչին համբավեն, սակայն մյուս կողմէ, գոնէ ինձ համար, հետեանքն է ան հասարակության մեջ հետզհետե զարթնող հեաաքրորության մը՝ դեպի մայրենի գեղարվեստն ու ցեղային հանճարը, որոնց հանդեպ ցրտություն և անտարբերություն տխուր ապացույցներ ցարդ շատ տված, ավա՛ղ: ... Իր հայտագիրը, կազմված եվրոպական և հայկական երգերէ, կրցավ մինչև ետք հուղման և սպասման մեջ պահել ամբողջ սրահը: ... [Հայերեն երգերն էին] Կոմիտաս վարդապետի դաշնավորած «Տատրակն ասաց»-ը և «Անտունի»-ն, որոնց կնվագակցեր Կոմիտաս վարդապետ: ... Հայտագրեն դուրս երգված «Հայաստան»-ը վերջացավ խանդաղեղումի մը մեջ, մինչ Կոմիտաս վարդապետի «Գուսան» երգչախումբին աշակերտուհիները վերնատունեն ծաղկեփունջեր կթափեն վար: Ավարտին, Կոմիտաս վարդապետ բեմ գալով Շահմուրադյանի հետ՝ քանի մը զգածված րաոներէ ետք հանուն իր երգչախումբին ոսկին նրբակերտ խորհրդանշան մը նվիրեց»⁹¹:

«Ստամբուլ» թերթը իր տեղեկատվության մեջ կզբհինք ի միջի այլոց, թէ «Կոմիտաս վարդապետ երեկ ինքզինքը գերազանցեց իբրեւ հեղինակ և դաշնակող»:

Կոմիտաս իր երգերով ներկա էր նույնպէս Հակոբ Գուրգենի հորեւլյանին էսայան վարժարանի մեջ, 15/28 գեկտեմբեր 1913-ին: Դասական հայերենի ծերունազարդ ախոյանին ընծայված մեծարանքի այդ ցույցը, շարան մը եղավ խանդավառ ճառերու, որոնք կընդմիջվեին երգով ու նվագով: Նվագով մասնակցեցան Մեսրոպյան քուրերն ու Ահարոն Մսրլյանը, իսկ Կոմիտաս իր ամենեւ քաղցր երգերեն մեկ քանին երգեց ի պատիւ հորեւլյանին:

Հորեւլյանի ուրիշ մեծ տոնախմբություն մը պիտի կազմակերպեր Պոլիսը քանի մը ամիս հետո, 1914 ապրիլ 27-ին (10 մայիս), այս անգամ հայ ազատագրական շարժման նախակարապետներեն մեկուն՝ Մկրտիչ Պորտուգալյանի ի տատիւ: Այդ հանդիսության, որ համազգային մեծ տոնի մը կերպարանքն առավ, խմբերգերով մասնակցեցավ նաև Կոմիտաս վարդապետի «Գուսան» երգչախումբը և նույն երգչախումբեն երիտասարդներ «Ով մեծասարան»-ը եռաձայն երգեցին այդ առթիւ:

⁹¹ «Ազատամարտ», 5/18 նոյեմբեր 1913:

Դեռ կրնայինք հիշատակել Կոմիտասի բազմաթիւ ուրիշ ելույթները տարբեր առիթներով, որպիսին էին գրական դանադան համախմբումները, որոնց մաս առավ, իր ներկայությունը ինչ-ինչ դպրոցական հանդեսներու մեջ, իշխան Մեջիդի իր տված այցելը, իր մասնակցությունը ամերիկյան դեսպանատան մեջ տեղի ունեցած ընդունելությանց, իր այցելությունը «Թուրք օջաղ»-ին, առանց հիշելու իր զեղման պահերը մտերիմ շրջանակներու մեջ: Իր այդ ելույթներեն ոմանց պիտի անդադառնանք իր տեղին, ինչ որ պիտի ուզեինք ընդգծել հոս, իր ստեղծած քաղցր պահերն էին մարդոց հոգիներուն մեջ, և սարսուռը, զոր ան կսփոնք ամեն անգամ, որ մեզ կհիշեցներ դարավոր մեր պանդխտությունը Վոսիորի գեղեցիկ բայց խորթ ափերուն վրա:

«Կոմիտէ, մեր աշխարհեն խաբրիկ մը չունի»...

XIV.— «Փոքր Հայաստան»-ը

Պոլիսը խոպան դաշտ էր հայ ժողովուրդի հոգեկան աշխարհը պեղել փորձողին համար: Պոլիս հարուստ էր անշուշտ իր ֆուլկլորով. իր բարբառը մեկն էր ամենեւ շահեկաններէն. ընտանեկան սովորությունները, ավանդությունները, առածներն ու առակները դարերը հոն ալ պահեր էին. ամեն թաղ իր գույնն ու հրապույրն ունէր, ու պրպտողին համով նյութեր կրնար տալ: Ու ասկէ զատ ամեն գալառ մասնիկ մը ունէր Պոլսո մեջ, որ իր տեղեն բարբեր բերած էր հետը ու դանոնք անվթար կպահեր: Եվ սակայն դժբախտությունն այն էր, որ Պոլիս բոլոր մեծ քաղաքներուն պէս, ժողովրդական իր երգերը չունէր, իր հայ երգերը: Երգարաններուն մեջ մոռցված հին աղգային երգերն էին, որ մեղտեղ հաներ էր «Հուրբիթ»-ը մեկնէն, անոնց բերել խառնելով հեղափոխական խել մը երգեր, որոնք Պոլիս էին խուժեր հանկարծ Կովկասէն:

Գալառի պանդխտները, որոնք երբեմն կային Պոլսո խաներուն մեջ ու իրենց հայրենիքի երգերը կմոլտային իրենց սև օրերը անուշենելու համար ատեն-ատեն, արդեն նոսրացեր էին Համիդի վերջին տարիներուն: Ու անոնք, որ դեռ կային, վաղուց է մոռցեր էին իրենց գեղերը, ու ինչ որ բերեր էին անոնցմէ: Ինչքան ալ ճիգ ընէին, հայերեն երգ չէին կրնար քաղել անոնց շրթունքեն: Անոնց երգածը կսկիծի և կարոտի աղաղակ մըն էր միայն, զոր չէր կրնար հասկնալ Պոլիս քաղաքը:

Խոպան էր նաև Բյուզանիան, Պոլսո հարեւան այդ «Հայաստան»-ը: Բարբառ, ավանդություններ, ինքնուրույն բարբեր ու սովոր-

րություններ անշուշտ Բյութանիո հայաշատ քաղաքներն ալ ունենին. բայց ոչ մեկ տեղ էջիր հանդիպեր ժողովրդական երգերու, որոնք նախնիքներեն մեզի գային: Քանի մը դարու կյանքը բուն հայ հողին այսքան հեռու, հետքն իսկ չէր թողած հին «Հայրեն»-ներուն, ու փոխարեն, ստեղծեր էր անմահ ու անհոտ երգեր, զորս կլսեիր հարսնիքներու մեջ կամ տոնական օրերու:

Բյութանիան իր հոգին կցած էր Պոլսո: Ան կուզեր Պոլսո նմանիլ: Մտավորականությունը, զոր ան ստեղծած էր, կանաներ Պոլսով, ու ամեն ինչ, որ կհուզեր մայրաքաղաքը, իր ալիքը կտարածեր Բյութանիո բոլոր հայաշատ քաղաքներուն մեջ:

Կոմիտասի հայտնությունը Պոլսո մեջ ու անոր սփռած ոգևորությունը իրենց արձագանքը չէին կրնար չգտնել Բյութանիո մեջ ալ: Ու, հա, հազիվ Կոմիտաս իր առաջին համերգն էր տվեր, Աղաբազար ու Պարտիզակ մրցումի ելան ժամ առաջ իրենց մեջ լենենալու համար նոր օրերու հայ մեծ գուսանը:

Առաջին հրավերը հասավ «Աստվածարյալ քաղաք»-են, տիտղոս, զոր Աղաբազար ստացեր էր Ստեփանոս առաջնորդեն և որով միշտ կսոնքար: Հրավերը կուգար Սերովբե քահանա Պուրմայանեն, ճիշտ այն մարդեն, ավա՞ղ, որ քանի մը տարի հետո պիտի ծառանար հայ մամուլին մեջ ուրանալու համար գոյությունը ինքնուրույն հայ երաժշտության մը: Այն բաց նամակին, զոր ուղղեր էր Կոմիտասին «Բյուզանդիոն»-ի մեջ անոր առաջին համերգեն հետո, հետևյալ հետգրությունը կկցեր.

«Ձեր հասցեն չունենալով, հարկադրված եմ հոս հարցնել ձեզ, թե համերգներ տալու համար. 1. Կրնա՞ք Աղաբազար գալ և ե՞րբ. 2. Ի՞նչ պայմաններով և ինչպե՞ս կրնաք գալ: Կվստահեցնենք ձեզ, թե Աղաբազարի մեջ, իբր երաժշտասեր քաղաք, կգտնվին մեծ թիվով տրամադրելի ձայներ: Ամբողջ քաղաքացին կսպասե ձեր պատասխանին»⁹²:

Գավառացի ուրիշ հայ մտավորական մը, այս անգամ Պարտիզակեն, արձագանք կուտար «Արևելք»-ի մեջ.

«Մենք ներկայիս Կոմիտաս վարդապետը խոնարհաբար կուզենք գեթ անգամ մը մեր մեջ ունենալ. կհայցենք իրմե, որ սիրահոժար այց մը տալ հաճեր Բյութանիո պատմական գավառին, զոր օրինակ, Աղաբազար, Նիկոմիդիա, Պարտիզակ, Մեծ նոր գյուղ, Չենկիլեբ, ուր՝ կվստահեցնենք զինքը՝ խանդավառ ընդունելության պիտի արժանանա»:

⁹² «Բյուզանդիոն», 1910, դեկտեմբեր 6/19, թիվ 4303:

Նիկոմիդիան ուղղակի հրավեր չըրավ: Բայց ավելի հուզիչ էր ձայնը, զոր, Կոմիտասի առաջին համերգեն հետո, Պոլիս կհասցնեիր իր երաժշտապետը, Մ. Թիրյաբյան, թքնելու համար Պոլսո տիրացուներու երեսին՝ վարդապետին ուղղված բաց նամակի մը մեջ.

«Դժբախտություններուն մեծագույնը նկատեցի ինձ համար, երբ պաշտոնիս բերմամբ չկարողացա ներկա գտնվիլ թե՛ այն երկու հմտալից գասախոսությանց և թե՛ մանավանդ համերգին: ... Սիրահոժար հանձնառու կըլլայի 3—4 մեջիդ ծախսել այդ նպատակով. ավա՞ղ սակայն, որ եկեղեցվո և վարժարանի մեջ ունեցած կրկնակ պաշտոններս կկաշկանդեն ոտքերս ու կլռեցնեն բոնորեն սրտիս ձայնին, որ կխեղդվե՞ր: Ինչպես ուրեմն չզարմանամ, երբ կկարգամ, թե այն շահեկան դասախոսությանց մեկ երաժշտ միայն ներկա էր գտնվել: Ինչպե՞ս չողբամ նաև ամեն անոնց վրա, որոնք փոխանակ օգտվելու ասանկ եզակի առիթներն՝ արգելք ալ ըլլալու ձեռնարկներ կընեն»⁹³:

Կոմիտաս վարդապետ նախ զոհացուց Աղաբազարը: Նիկոմիդիո այս հայաշատ քաղաքը համբավված էր իր երգեցողությամբ: Ամբողջ քաղաքը շարական գիտեր: Շարական կերգերն ժամուն դպիրները և անոնցմե շատերը աղվոր ձայն ալ ունենին. հայ կիները տուները կժողվեին, ժամերգություն կընեին ու շարական կերգեր. հայ աղջիկները իրենց կարգին երգ ու ջարական կերգերն մանաւորաններուն մեջ: Աղաբազարի երգին համբավը տարածված էր և դուրսը: Լևոն Չիլինկիրյան Պոլիս հասաւտվելն առաջ 1904-ին, տարի մը Աղաբազար մնաց, ինչպես գրեցինք, և իր եռաձայն պատարագը այնտեղ փորձեց իզմիրեն հետո:

Կոմիտաս վարդապետ երկիցս այցելած է Աղաբազար, 1912-ին և 1913-ին:

1912-ին Աղաբազար կտոներ իր բազմավաստակ կրթական մշակը, Գևորգ Շիրինյանը, փառավոր հանդեսով մը, որ տեղի ունեցավ նույն տարվան ապրիլ 29-ին (12 մայիս), և որուն ընթացքին տեղվույն հայությունը, միահամուռ, իր երախտագիտության տուրքը տվավ պատկառելի ծերունիին, որ բազմաթիվ սերունդներու դաստիարակն ու մենտորն էր եղեր:

Գևորգ Շիրինյանին նվիրված սույն հանդիսության իր մասնակցությունը բերավ նաև Կոմիտաս վարդապետ, որ հատկապես Աղաբազար հրավիրված էր այդ առթիվ: Ս. Հրնչտակապետ եկեղեցվո մեջ տեղի ունեցած հանդիսության Կոմիտաս երգած է երկու

⁹³ Անդ.

եկեղեցական տաղեր, և «Արի Աստուած» մաղթանքը, հմայելով հանդիսականները: Բայց երբ ժողովուրդը «պանդուխտին երգը» «Կոռունկ»-ը կուգենք» աղաղակած է խելահեղ, ան պատասխանած է ժողովուրդին դառնալով. «Վեղարս՝ զլիսու դամված կպահեմ, որուն պետք է փափաղիք. ես չեմ կարող հոս եկեղեցիին մեջ երգ երգել. էջմիածնի միաբան կմնամ, հետևապես մաղթերգ մը միայն կարող եմ երգել»: Հետո, գոհացում տալու համար ժողովուրդի խնդրանքին, գեղեցիկ դասախոսություն մը կընեն այնտեղ իսկ, ինչպես որ պիտի ընեն քանի մը օր հետո ևս, մայիս 1-ի երեկոյան, իր հիմնելիք երաժշտանոցին մասին»⁹⁴:

Իր առաջին շփումին իսկ Կոմիտաս գերած էր «աստվածարյալ քաղաք»-ը:

Աղաբազարի կեդրոնական վարժարանի երեմենի սանուհիներեն տիկին Փիրուզ Կոշկակարյան (Յազմաճյան) կպատմե իր հուշերուն մեջ.

«1912-ին, երբ դեռ Ս. Կարապետի Սանդրխտյան նախակրթարանը կհաճախեինք, փափագը ունեցանք երջանկահիշատակ Կոմիտաս վարդապետը հրավիրելու: Մայիս 1-ի օր մըն էր: Ի պատիվ վարդապետին կաթի սեղան մը պատրաստած էինք: Իբր խմորեղեն ունեինք թրքական սիմիտ:

Տարաբախտ վարդապետը, կատակելով, իր մանկությունն պատմություն մը ըրավ և մեղ ղվարճացուց:

Ըսավ, թե ինք շատ կսիրեր սիմիտը, մանավանդ, երբ ընկերացած ըլլար կաթի: Պատմեց նաև, թե պզտիկուց որք մնացած ըլլալով, մանկությունը անցուցեր է մորաբորոջ բով՝ Քյոթհաջիայի մեջ: Երբ զինքը դպրոց կտանի եղբոր այդ բարի մորաքույրը, հացագործին առջևն անցած ատենին, անպայման կըսեն եղբոր, որ իրեն սիմիտ մը գնեն և վիզը անցնեն: Ապա թե ոչ կսպառնա եղբոր դպրոց չերթալ: Եվ այսպես՝ ամեն առավոտ, ու միշտ ալ փափաքին գոհացում կստանա եղբոր:

Նախաճաշը երբ լրացավ, վարդապետը սրահը առաջնորդեցինք և խնդրեցինք, որ մեղի երգ մը երգեն: Ինչպես միշտ, այս անգամ ալ չմերժեց մեր առաջարկը և սկսավ «Կոռունկ»-ը երգել: Այնքան ուժեղ էր ձայնը, որ մեր ականջներուն մեջ կարծես զանգակներ կղողանջեին»⁹⁵:

⁹⁴ «Բյուզանդիոն», 1912 մայիս 1/18.

⁹⁵ «Պատմագիրք Ատափազար «Աստուածարեալ» քաղաքին», Փարիզ, 1960, էջ 319—320.

Կոմիտաս երրորդ անգամ Աղաբազար կուգար 1913 մայիս 28-ին, երեքշաբթի օր, նույն գիշերն իսկ նախագահելու համար Ս. Հրեշտակապետ թաղի Գայանյան վարժարանի նախկին սանուհիներեն կաղմված միություն կազմակերպած գեղարվեստական երեկոյին: Երեկոյթը, որուն կմասնակցեին տեղական ուժեր, ի վերջո վերածվեցավ երաժշտական փառատոնի մը, երբ, տեղի տալով ժողովուրդի բոլոր պահանջին, ինքը Կոմիտաս բեմ ելավ, խանդավառ ծափերու մեջ, երգելու համար քանի մը ժողովրդական երգեր, ու ամեն երգի կցելով իր բացատրությունները: Ան երգեց նախ «Հով արեք սարեր ջան»-ը, երգ, որուն մեջ, ինչպես Կոմիտաս ըսավ, «վշտով ու ցավով բեռնավորված ու տառապանքի մեջ այրող սիրտն է, որ սարեն, ձորեն, ամպեն, ջրեն ու ամբողջ բնութենեն մխիթարություն կակնկալե, առանց հուսահատելու»:

Հետո երգելով «Մոկաց Միրզե»-ն, Կոմիտաս ըսավ. «Մոկաց Միրզե»-ն վիպերգ է: Մոկաց իշխանը կհրավիրվի հացկերույթի. կերակուրեն հետո ձմերուկ կբերեն, կեսը կուտան Մոկաց Միրզեին, կեսը կուտեն հյուրասիրողը: Վերադարձին, թունավորված հայ իշխանը կմեռնի, զի ձմերուկի իրեն ինկած բաժինը դեղած էր: Երգին մեջ կպատմվի մանրամասն շեպեին եղելությունը և Մոկաց իշխանի ազնվությունը: Երգին առաջին մասը կըզվանդակե պատմական մասն իբր ասեց, իսկ երկրորդը՝ քնարական բաժինը, բուն երգն է, որ երկար ու ձիգ՝ բարձր ձայնեն վար կիշեն ու կանհայտանա, նման սրտի խորեն ելած ափսոսանքի մը»:

Հարսանեկան երգերու շարքը, որոնց հետևեցան առաջին երկու մեներգներուն, առիթ եղան, որ Կոմիտաս նկարագրե հայ գեղջուկ հարսանիքը. «Հարսանեկան երգերը, — ըսավ ան, — թերևս բեկորներն են հայ բնապաշտական շրջանն մնացած՝ քրիստոնյա բողոք պարուրված: Բոլոր երգերուն մեջ գիրկընդխառն կերթա մարդկային ու բնությունից զարուհի, որ լուսնակի ցողով ու արևի շողով կծլի: Հարսին վեր կհանեն ու լուսնկային հետ նուրբ ամպերու շղարշով կբողարկեն: Փեսային երկնից արևին հետ հրեղեն ձիու վրա կարշավեցնեն: Երկնային առկայծ աստղերը, օդին թարմ հովիկները, բարձրիկ ու ազատ լեռները, երգիչ աղբյուրն ու ակը, ձայնագեղ հավերն ու ցամաքի-թռչուն եղնիկը, թաքուն մանուշակը, ճերմակ շուշանը, հպարտ հասմիկը, արքայանման բալասանը, ծառերն ու պտուղները...: Բոլորը կխոսին իր

սրտին մեջ և բնագրաբար կտեսնեն մտերիմ ազգակցություն մարդկային ու բնության աշխարհի մեջ: Փեսային թագավոր, հարսին թագուհի կասեն, և ըստ այսմ թագավորամեր, թագավորաքույր... զի օրվան մեծություններն են՝ հարսանեկան հանգեսը փառավորողը: Հարսանեկան երգերու թիվը 100-ի մոտ է, ըսավ այս առթիվ վարդապետը, իսկ իր հավաքած ժողովրդական երգերն իբր 3 000, և հետո հարեց, թե գեղջուկ փեսային հալավը ճարելու համար, որ կբաղկանա քանի մը կտոր իրեղենե, — գլխարկ, կոշիկ, գոտի, և այլն, — հարսանեկան երգը կհարցնե «Մեր թագավորին ի՞նչ պիտի», ու ամեն մեկ հարցումն կհետևի նվերը: Հարսներգը կշարունակե թվել գեղջուկ հարսին պարտականությունները իր նոր տան մեջ, առանց մոռնալու թագավորամեր հետ ծածկվելու առիթը ևս: Հարսներգը ապա կոգնկոշե հուշերը, զորս նորապսակները պիտի պահեն իրենց հարսանիքի այս օրեն, — փառավոր հանդեսները, գունագեղ զգեստները, պարերը, ուրախ և զվարթ բացականչությունները, սրինգն ու թմբուկը, ժամն ու մոմը, Ավետարանն ու այն նվիրական վայրկյանը, երբ ձեռքը ձեռքին և կյանքը կյանքին կապեցին: Դաշնավորումը կատարված է, ավելցուց Կոմիտաս, վերի պատկերը նկատի ունենալով՝ սրինգի, թմբկի, ոտքի ձայնամանություններով:

Ունկնդիրները սրահեն բաժնված են հմայված:

Հաջորդ օրը, 29 մայիս, Կոմիտաս վարդապետ այցելած է քաղաքին կեդրոնական վարժարանը և հաջորդաբար Ս. Հրեշտակապետ թաղի վարժարանները, ուր զատ-զատ բանախոսություններ ըրած և երգեր երգած է: Սերովբե քահանա Պուռմայանը, որ հետո «Ազատամարտ»-ի և «Տաճար»-ի մեջ իր տխմար ելույթներովը պիտի փորձեր սովոր ձգել Կոմիտասի առաքելության վրա՝ Կոմիտասի Աղաբազար այցելության և անոր սփռած խանդավառության արձագանքը կըլլար «Բյուզանդիոն»-ի մեջ, և դպրոցներու տված իր այցին առթիվ կըսեր. «Կարելի չէ երևակայել մարդ մը, որ իր բարձրության մեջ այսքան խոնարհ ու հեզ հոգի մը կրելով, պզտիկ տղաներուն հաճոյակատար ըլլա անոնց ուզած երգերը երգելով և նույնիսկ կրկնելով զանոնք»:

Պուռմայան քահանան հետևյալ կերպով կամփոփե բանախոսությունը, զոր Կոմիտաս կատարած է այդ գիշեր, որոտընդոստ ծափերու մեջ սրահ մտնել և սրամտություններով համեմված հառաջաբանն մը հետո. «Ժողովրդը ինչպե՞ս կերգե: — Կերգե այնպես, ինչպես որ կխորհի, ինչպես որ կխոսի: Երգը և խոսքը միատեսակ կարողություն

է. որքան լավ խորհի մարդը՝ այնքան լավ կխոսի ու կերգե: Բառ մը՝ ունի երկու բաժին. մեկը գազաթը՝ մեկը ստորոտը. նմանապես ձայն մը ունի երկու պայման. շեշտը և հանգիստը: Նույնիսկ մեր կյանքը երկու պայման ունի՝ ներշնչում և արտաշնչում. ներշնչումը ուժ կուտա մեր ներսը, իսկ արտաշնչումը հանգիստ: Երաժշտությունը ի՞նչ է, բայց եթե ելե՞ջ. բնագրաբար ծանր խոսելով, կկազմվի ինքնին եղանակ մը. փորձի համար բառ մը ծանր-ծանր հեղհեղենք. անպայման եղանակ մը պիտի ելլե անկե՞: Հարց մըն է ա, թե մարդիկ ուրախությամբ, թե տրամաբան միջոցին լավ կերգեն. ցնցող զգայությունը համահավասար է ուրախության և վշտի միջոցին. բայց ես կկարծեմ, թե ուրախությունը մարդուն՝ որովհետև անկայուն է, ուստի վազանցիկ ցնցում մը զգայություն՝ նվազ տպավորիչ է, քան վշտի միջոցին ցնցող զգայությունը, որ ավելի շղուտ և ավելի տպավորիչ պետք է ըլլա»:

Կոմիտաս վարդապետ խոսելով աշուղներուն վրա, ըսած է, թե անոնք առհասարակ երգած են պանդխտության սարսափը, ինչպես նաև հորդոր՝ ոչ ուրիշը անարգելու և ոչ ալ իր ազգն ուրանալու: Կոմիտաս հիշած է հայրենասիրական երգեր Զիվանիեն և Շիրինեն, ու զանոնք «հատիկ-հատիկ խոսելու պես այնպես մը երգած, որ կարելի չէր չհուզվի»:

«Բյուզանդիոն»-ի թղթակիցը, ձեռնասուն Պապա Համբարձում Զերչանի և սնած երբեմնի խանենդեներուն ավանդություններով, թույլ տված է այստեղ իրեն Կոմիտաս վարդապետի աշուղական արտահայտություննց մեջ նշմարելու «գերվիշ Համբարի, աշըգ Սերվերի, աշըգ Ֆեդայի և ուրիշ հայ և թուրք աշուղներու ոճը, որոնք չափված հանգերով երգած են «ղեստան»-ներ և «սեմայի»-ներ 4—5 ձայներու ելե՞ջներով», բարեհաճելով սակայն ավելցնել, թե իր լսած «ղեստան»-ները միշտ թուրքերեն երգած են, մինչ Կոմիտաս երգեց «հայ աշուղներու հայ լեզվով «ղեստան»-ները, զորս հատիկ-հատիկ արտահայտեց իբրև խոսք և իբրև երաժշտություն»:

«Հարգելի դասախոսը հետո ներկայացուց, — կշարունակե Պուռմայան, — հայ գեղջուկ աղջիկ մը, որ մանչ մը կսիրե. ասոնց մեջ հետզհետե արժարժող սերը կմնա միշտ լուռ ու անխոս: Օր մը, սակայն, մանչը գինվոր երթալով, աղջիկը կկորսնցնե դառնությունով իր սիրական յաջը, հետևապես խեղճին սրտին մեջ կհոսի սերը, և կսկսի հյուսելու ողբանվազ երգ մը անոր ուղուրին, — «Սարերի վրով գնաց...»: Տաղանդավոր դասախոսը իսկապես ներկայացուց հայ գեղ-

ջուկ աղջկան՝ իր սիրական յարք կորսնցնելու հետևանքով կրած դառնադեմ տպավորությունը հեծեծագին շեշտերով: Երաժշտությունը, ըստով, որպես արտահայտող ուժ մը, բանաստեղծության հոգին է և փոխադարձաբար, ժողովուրդը ինչ որ դգամեր է նույնը երգեր է: Աղջիկը իր յարք «սարերի վրա» սերակայելով, իր ձայնը, իր շեշտը դեպի սարը բարձրացուցեր է. «Իմ յարք խռով զնայ» ըսած ատենը ձայնին շեշտերը շերմացուցեր է: Հայ ղեղձուկը իր զգացումին հարազատ թարգմանն է ըրեր իր երգած երաժշտությունը, բուռն կամ մեղմ, բարձր կամ խոնարհ, խոսքին կամ բառին իմաստին համաձայն: Մինչ հայ ժողովուրդը այս կերպով կազմեր է իր երաժշտության ներքին երանգները, անդին, գերմանացի մեծ երգահան Վագները, դեռ հետին ժամանակի մեջ, նոր կհետևի երաժշտական այս սկզբունքին»:

Կոմիտաս վարդապետ հետո երգած է «աշխատանք»-ի երգը, «որուն մեջ հայ մշակը իբր աղբեր ջան կընտրե իր գոմեջը. ան կրսե իր գոմշուկին. «Յորենն ինձ, դարմանը բեղ, աղբեր ջան»: Հայ ժողովուրդն իր դուրսն երգը, կալերգը և իր այլ երգերն ունի: «Գութաներգ»-ին մեջ կխոսի գեղջուկն իր եղան, գոմեջին, հոտաղին հետ, երբեմն շույնելով, երբեմն խրախուսելով, երբեմն զայրանալով, և երբ մեկ ծիրը կվերջանա, տնասուններուն կավետե, թե հանգստի ժամն հասավ, որպեսզի ավելի աշխուժով քաշեն գութանը և վարեն հողը: Երգի բացականչությունները կազմված են ըստ մեծի մասին գոմեջին ձայնամանությունամբ. «Հո՛, ե՛կ, յո՛ւա՛. Հոյ-յո, հոյ-յո՛ ա՛»:

Հանճարեղ դասախոսը ունկնդիր ժողովուրդին բուռն փափագին վրա «Մոկաց Միրզեն» երգելի հետո փակեց դասախոսությունը, իբր երկուրուկես ժամ խոսելի և երգելի ետք, ու այս անգամ ալ նախորդին պես դյուլթեց, հիացուց և վերացուց մեզ՝ ժուռ բերելով երաժշտական սրբազան մթնոլորտին մեջ, ուր լիաթոք շնչեցինք Բարին, Ճշմարիտն ու Գեղեցիկը: Ապրի՛ պատվական վարդապետը, որ պարծանք էր իր պաականած համայնքին, և որ «երկրորդ անգամ ըլլալով բաբեհաճեցավ քաղաքս դալ և իր դյուլթիլ երգերովն ու դասախոսությունովը սքանչացնել մեզ»:

Որքան շուտ պիտի մոռնար իր այս տողերը Աղաբաղարցի տերպապան, որ «Սիրաք-Սամվել» կստորագրեր, ավա՛ղ...:

Կոմիտասի Աղաբաղար յայցելություններուն մասին Բենիամին Թաշճյանը կպատմե նաև հետևյալը.

«1912-ին և 1913-ին, երկու անգամ Կոմիտաս այցելեց Աղաբաղար, որ Պոլսո շուրթին

տակ բազմահայ քաղաք մըն էր, փոքրիկ Հայաստան մը: Եկավ ծանոթանալու մեր ծննդավայրին, մեր աշխարհն խաբրիկ մը բերելու մեզի, մեր ժողովուրդի ստեղծագործությունները ճանչցնելու մեզ: Իր դասախոսությունն սկսելի առաջ, Կոմիտաս ուսուցչական խումբի մը մեջ մտավ իբրև շքեղ վարդ մը: Պատեցուցինք զայն մեր քաղաքի կարգ մը վայրերը, տարինք մեր համբավվող Զարխ գետակը: Երբ հասանք ափը գետակին, որ արծաթի մեջքով, կապույտ ուլունքներով և պայծառ երգով կսահեր գեղեցկուհիի մը նման, երգ մը խնդրեցինք մեծ վարպետէն: Զմերժեց: «Մայր Արաքսի»-ն առավ և հոսեցուց մեր մեջ: Եվ այնքան դաշնաթավալ, այնքան խորունկ և այնքան վեհ էր իր եղանակը, որ մեր հոգիներու ընկուղի՛լը զգացինք անոր մեջ: Հետո երգեց քուրդ մոր մը ողբը իր սպանված տղու վրա: Մենք չհասկեցանք բառերը, որ կուլային իր շրթունքներուն վրա, բայց մե՛նք ալ փղձկեցանք, որովհետև Կոմիտաս, այդ կախարհը, մեր առջև բերած էր իր սուգին ու ցավին տակ փլած այդ մայրը: Իր ձայնին ալիքները արցունքի տլիքներ էին, որ կխուժեին մեր մեջ: Քանի մը երգեր ևս երգեց, չկոտրելու համար զինքը վայելելու մեր բուռն փափագը:

Իրիկունը կիրակամուտք էր: Հայտարարված էր, որ Կոմիտաս մեր մեջ եկած է, և «Լոյս դուարթ»-ը պիտի երգե եկեղեցիին մեջ և հաջորդ օրն ալ պիտի պատարագե Ս. Կարապետ եկեղեցվուն մեջ: Ամբողջ քաղաքը ուրախացավ: Կոմիտասին անունը լսեր էին, և սակայն զինքը չէին ճանչնար մոտեն, չէին լսած անոր հոգեթով երգը: Աստեղաթիվ բազմություն մը: Եկած էին տեսնելու հայ ժողովուրդի արվեստագեղ սոխակը: Երբ «Լոյս դուարթ»-ը սկսավ քակվել Կոմիտասի հոգիեն և դուրս հոսիլ իր շրթներու վտակեն, ժողովուրդը ենթարկվեցավ անօրինակ հուզման մը: «Լոյս դուարթ»-ը կուգար կարծես Հայաստանեն, խորհրդավոր աշխարհ մը, ուր—կսեին թե—աստղերն անգամ կերգեն: Կոմիտասի ձայնը տարածվեցավ կամարներու տակ, մեծցավ, ընդարձակվեցավ, մեղմացավ ու ալեկոծվեցավ և զարնվելով մեր հոգիներուն՝ գողացուց մեզ: «Լոյս դուարթ»-ը առաջին ճառագայթն էր Կոմիտասի արվեստին, զոր տեսավ իմ ծննդավայրիս աշխատավոր ժողովուրդը ու տաքցավ անով: Իսկ հաջորդ օրվան պատարագը հրաշալիք մըն էր պարզապես, որ իր թևերով փոխադրեց մեզ դեպի մեր հին հայրերը, մեր հայրենի աշխարհը:

«Կոմիտաս վարդապետ, նույն իրիկունը, մեր վարժարաններն մեկուն սրահին մեջ, հո՞ծ բազմության մը ներկայության, դասա-

խոսեց ու ծանոթացուց մեր երաժշտության բոլոր ծախքերը, որոնք հին են, ինքնուրույն և ազնվականորեն ազգային: Երգեց «Կոռնկ»-ը, «Քելեր-ցուլեր»-ը, «Մարերի հովին մեռնեմ»-ը, «Հով արեք»-ը, «Անտունի»-ն և ուրիշ մեկը մյուսին ավելի հոյակապ երգեր, որոնք թուվեցին մեզ, հրդեհեցին մեր զգացումները, և ուռեցուցին մեր կուրծքերը:

Իր երկրորդ այցելության, մասնավոր հրավերի մը վրա, Կոմիտաս երգեց դարձյալ հոբելյանի մը առթիվ, որ սարքված էր ի պատիվ վաստակավոր և բազմերախտ ուսուցչի մը՝ Գևորգ Շիրինյանի: Ան իր մասնակցությունը բերավ մեծարանքի այս շքեղ հանդեսին՝ իր ամենն անուշ երգերն երգելով, կախարհելով իր շուրջը և միևնույն ժամանակ բանախոսությամբ մը, որով վեր առավ հոբելյարին բազմաբեղուն կյանքը, և այնպես գրավիչ էին իր խոսքերը, այնպես բանաստեղծական ու այնպես ջերմ, որ կհայտնաբերեին միևնույն ժամանակ հոետորը: Կոմիտաս հեռացավ մեր քաղաքեն, բայց իր շուրջ մեր մեջ էր տակավին: Իր ձայնի ծիածանը դեռ կմնար հոգիներուն վրա:

Պատմական այդ «Լոյս զուարթ»-ին մասին թաջճյան գրած է նաև այլուր:

«Ժամ կերթանք կիրակամուտի «Լոյս զուարթ»-ը լսելու համար... Եկեղեցին լեցված է բերնե-բերան: Ամենքս հեղին կսպասենք վարդապետի «Լոյս զուարթ»-ին: Նորության համբավը կախարհիչ զորության մը պես կանցնի մեր սրտերուն մեջեն...: Նախ մեղմ, հետո ալիք-ալիք թավալող ձայնը ոսկեղեն անձրևի մը պես, աստվածային օրհնության մը պես, հրաշքի մը պես կտարածվի ու կլայնանա մեր հոգիներուն մեջ: Բոց մը կանցնի մեր երակներեն: Անանուն դող մը կհամակե մեզ բոլորս: Մեր աչքերը կմեծնան, կպղտորին, կխոնավնան: Ցնցում մը չէր ասիկա, այլ փոթորիկ մը: Լույսի ցուլ մը չէր ասիկա, այլ փայլատակում մը: Ո՛չ, տկար բառ մըն է հիացումը: Ինչ որ զգացինք մենք, հիացում չէր, այլ տենդ, անհնարին սարսուռ: Կամ ավելի գորավոր բան մը, քան տենդն ու սարսուռը: Եկեղեցիին կամարները շնորհացին, այլ լացին: Հեկեկացին ու լացին: Պառավ մամիկները ծունկի եկան ու հատակի քարերը համբուրեցին: Մերունինները ձեռքերին վեր բարձրացուցին պաղատանքի մը պես: Նոր հարսերն ու երիտասարդները խաչակնքեցին ջերմեռանդ հավատքով: Երեխաները իրենց մայրերու փեշերուն կառչեցան լացալուծած աչքերով: Վարդապետը մարդ մը չէր այլևս, այլ հրեղեն տեսիլք մը: ... Կոմիտասի «Լուսավարդ»-ը երկար ատեն տե-

սակ մը ավանդություն դարձավ մեր քաղաքին մեջ:

— Լսեցի՞ր:

— Ձլսեցի՞ր:

Ու շսողները դժբախտ կհամարեին իրենք զիրենք»⁹⁶:

Հուրրիեթի տարիներուն Պարտիզակը Պոլսո հայ մտավորականության տեսակ մը ամառանոցը դարձավ: Հեռավոր այդ Հայաստանին մեջ, որ Բյուզանդիան էր քանի մը տասնյակ իր հայաշատ գյուղերով, առինքնող բան մը ուներ մանավանդ Պարտիզակը: Իդմիթի հանդիպակաց եզերքին, գեղեցիկ բարձունքի մը վրա թառած դուռտ հայաբնակ այդ գյուղը իր բնական աղվոր տեսարաններուն կխառներ ուրիշ հրապույր մըն ալ: Եղիշե Դուրյանի օրերեն ի վեր մտքի փոքրիկ ոստան մըն էր եղեր Պարտիզակ, ու բարձրագույն վարժարանը, զոր հիմներ էին հոն ամերիկացի միսիոներները հայերուն համար, հայացք էր և ինքը: Պոլսո հայ մտավորականները ավելի հաճելի վայր չէին կրնար գտնել կազդուրվելու համար գոնե քանի մը օր: Ցատկան-ջուրեն սկսյալ մինչև վերի-արտերը ու հոնկե ալ մինչև Ս. Մինաս կյանքը կեռար քանի մը շաբաթ: Խմբական պտույտներ գյուղին սիրուն տեղերը, հանդիպումներ իրիկունը «Ժառանգ»-ին մեջ, ու երբեմն ալ դասախոսություններ դպրոցին սրահը կամ թե բացօթյա:

Կոմիտասն ալ Պարտիզակ եկավ անգամ մը: Գացին Պոլսեն զայն բերին: Պարտիզակը ինչո՞ւ վար մնար Աղաբաղարեն, ուր Կոմիտաս երկիցս էր եղեր: Ցատկան-ջուրը նվաճ աղվոր էր Ջարխեն, ու գրոց-բրոց մարդիկը Աղաբաղա՞ր միայն կային: Ու քանի մը օր ալ Պարտիզակը զինքը դուրթեց: Ման եկավ բոլոր աղվոր վայրերը, ու Պոլիս դարձավ հոգեպես ալ կազդուրված:

Կոմիտաս իր կախարդանքը տարավ «Փոքր-Հայաստան»-են քիչ մը ավելի հեռուն: Ան այցելեց նաև էսկիշեհիր:

ԲԺԻԶԿ Զ. Մանուկյան հետևյալը կգրեր ինձի 1962 հուլիս 14-ին Սոֆիայեն, Կոմիտասի էսկիշեհիր տված այցի մասին.

«Կոմիտաս 1910-ին կամ 1911-ին եղած է նաև էսկիշեհիր: Ծս այն ատեն ուսուցիչ էի նախակրթական բաժանմունքի: Տնօրենն էր Տիգրան Սյուրմեյան (հետո Արտավազդ արքեպիսկոպոս): Կապաշտոնավարեին նաև

⁹⁶ «Հուսարներ», 1935 նոյմբեր 2:

Վահրամ Թաթուլ, Գրիգոր Գալուստյան և ուրիշներ: Ազգային վարժարանը միշնակարգ աստիճան ունի: անկե շրջանավարտ էր նաև դերասան Հրայր Ներսիսյանը: Վարժարանը ունի նաև իր սեփական ֆանֆառը, որուն վարիչն էր սերաստացի Ներսես Մեսիսյանը:

Այդ տարիներուն, ինչպես ամեն տեղ, էսկիշեհի ալ առած-քալած էր: Հայերը հաջողեցան մեծահարուստ Զեյթուն-օղլուի մեծ շենքը գնել ճիշտ Փորսուխ գետին եզերքը. միակ փառավոր շենքն էր, իր հարակից սրճարանով, որ կհատկացվեր թատերական ներկայացումներու և ուրիշ հանդեսներու: Ահա այս շենքը վերածվեցավ ազգային վարժարանի, վարի սրահը վերապահվելով ներկայացումներու և հանդիսութանց: Շենքը այնքան շքեղ էր, որ կշարժեր օտարներու անգամ նախանձը:

Ահա այս ոգևոր շրջանին կհասներ Կոմիտաս, ավելի կրկնապատկելու համար ոգևորութունը հայ ժողովուրդին, որ վաղուց է կարոտը կթաշեր Կոմիտասին և իր երգերուն:

«Կոունկա»-ը, «Հով արեք»-ը, «Իմ շինարիյար»-ը և ուրիշ երգեր ժողովուրդին խանդավառության աղբյուր եղան ա՛լ, և բոլորը լեցուցին հայ ըլլալու հպարտութամբ: Կոմիտասը պատարագեց նաև, և քարոզեց «Ես լոյս եկի աշխարհ» բնաբանով: Խոսեցավ այնքան ներշնչված, որ կարծես թե իր բերնին մեջ Շնորհալիներու շունչը կվերակենդանանար: Այսքան տարիներ հետո իր խոսքին հմայքին տակ կարծես թե դեռ կապրիմ, և անուշ նվագի մը պես դեռ կհնչե ականջիս «Ես լոյս եկի աշխարհ»-ը:

Արդարև, լոյս մըն էր, որ աշխարհ եկավ և ինքը:

Մեր հոգիները դեռ պատրաստ չէին այդ լույսը ընդունելու համար: Ու մեր թշնամին այդ լույսը մարել ուզեց:

Չմարեցավ սակայն այդ աղվոր լույսը, ու հիմա ան կշողա մարդոց հոգիներուն մեջ:

(Շարունակելի)